

Penke Olga

MILLOT ABBÉ MUNKÁSSÁGA ÉS VILÁGTÖRTÉNETÉNEK MAGYARORSZÁGI HATÁSA

A XVIII. század végén egész Európában ismert és megbecsült volt Millot abbé *Éléments d'histoire générale* c. műve, az első olyan világtörténet, amely az emberiség történetének bemutatására vállalkozott a kezdetektől a XVIII. századig korszakait arányosan tárgyalta, viszonylag kevés tárgyi tévedést tartalmazott, a történelem folyamatát és eseményeit kora haladó történelemszemléletével ítélte meg. A szerző Magyarországon a század utolsó évtizedeiben a legismertebb kortárs történetíró volt, világtörténetének fordításával a felvilágosodás első nemzedékének több képviselője foglalkozott, történelemszemléletük alakulására jelentős hatást gyakorolt. Azóta mindenütt elfelejtették, különösen hazájában. A francia irodalomtörténetek ma még nevét sem említik meg, az enciklopédiák közül is csak a többkötetesekeknak írnak róla néhány sort. Századunk elején ugyan több francia kutató foglalkozott egy-egy művével (így például a harmincas években Millot-t mint a középkori irodalom egyik újralfelvezőjét méltatták a trubadúrköltészetről írott munkája alapján), azóta azonban alig-alig említették nevét. Az utóbbi években inkább csak történeti tankönyvek írójaként értékelték, de nem keresték, miért emelkednek ki művei a korabeli tankönyvek közül, megelégedtek pusztán a tény megállapításával. Ma a nem francia felvilágosodás kutatásban inkább ébreszt érzéklődést tevő tevékenysége, mint saját hazájában, ahol csak egy a sok korabeli történetíró közül. Úgy véljük azonban, hogy ez azért van így, mert nem vetnek kellően számot jelentős európai hatásával. Az mindenesetre bizonyosra vehető, hogy a magyar felvilágosodás jellegzetességeihez közelebb juthatunk, ha megkísérjük megérteni, miért éppen Millot művét fordítják többen is a XVIII. század végi Magyarországon, s hogy miért éppen az ő művének adaptációjaként jött létre e kor teljességre törekvő magyar nyelvű világtörténete. Ha azonban Millot művét helyesen akarjuk értékelni, meg kell ismernünk életművét és történeti műveinek szerepét a felvilágosodás kor francia historiográfiájában.

(A történelem iránti érdeklődés fokozódása) A XVIII. századi Franciaországban a történelem iránti érdeklődés a korábbi századokhoz képest jelentősen megnövekedett. François Furet megállapította, hogy a „histoire” a „Monsieur” után a második leggyakrabban előforduló szó a XVIII. századi könyvcímekben. Ez a gyakoriság a történelem iránti érdeklődés fokozódását jelzi, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a „histoire” szó történelem mellett történetet (récit, biographie) is jelent.¹ A század hajnalán Fénelon *Télémaque* c. regényének óriási sikere is a közönség megnövekedett történelmi érdeklődését mutatja. A *Télémaque*-ot 1699-ben, megjelenésének évében tizenhatszor adják ki, és 1712-ig újabb tizenhat kiadás készül belőle. Albert Chérel a *Télémaque* XVIII. századi hatását elemezve megállapítja, hogy a mű irodalmi érdemein kívül eszméinek, moráljának és politikájának köszönhetette sikerét.² A *Télémaque* nem történetírás, de történeti jellege vitathatatlan. Fénelon művét Franciaországban úgy olvasták, mint a „nagy” király bírálatát és elfogadták a vele szembeállított ideált: a nép boldogságát kereső, a gazdaságot fejlesztő, a filozófusokat a hatalomba bevonó, a szomszédos népek tiszteletét élvező, racionálisan uralkodó monarcha képét. Bár Fénelon alakjait antik jelmezbe öltözteti és több gondolatát az antik filozófiából kölcsönzi, félreérthetetlenül kora kérdéseire

¹ François FURET, *L'ensemble „histoire”, in Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, II, Paris- La Haye, 1970. 101–121.

² Albert CHÉREL, *Fénelon au XVIIIe siècle en France (1715–1820)*, Paris, 1917.

keresi a választ.³ A *Télémaque* sikerénél azért időztünk, mert a század történetírására és politikai gondolkodására igen jelentős hatást gyakorolt, még a forradalom hősei is ihletet nyertek belőle. Millot pedig példaképének tartotta Fénelont, mint embert és mint író egyaránt.

A történelemmel foglalkozó művek sikerének okai közül csak a legfontosabbakat emeljük ki. Az angol filozófia (elsősorban Locke) erősen hatott a francia írókra és olvasóközönségre, de nagy volt a hatásuk az angol társadalmi változásoknak is, amelyek az emberi tevékenység jelentőségét mutatják a világban és a történelemben. Anglia gazdasági, katonai hatalmának előretörése éppúgy foglalkoztatja a francia gondolkodókat, történetírókat, mint a Franciaországban lezajló gazdasági, politikai és társadalmi változások. Európa hatalmi egyensúlya is többször megváltozott a század folyamán. A közönség mindegyikre magyarázatot várt.

A fenti okok eredményezik, hogy egyre inkább előtérbe kerül a közelmúlt, sőt a kortárs-történelem és hogy Franciaország történetén kívül Anglia és az „északi” (orosz, svéd, lengyel, magyar stb.) történelem is az érdeklődés középpontjába kerül. Megnövekszik az igény a nemzetközi kapcsolatokat áttekintő, a nagyközönség számára is érthető világtörténet megírására.

(A történetírás fejlődése a század folyamán⁴) A történetírás a XVIII. században az irodalom egyik ága. A század folyamán két ízben megy át jelentős változáson: a századfordulón (a húszas évekig) és 1748-tól 1765-ig.

A századfordulón zajlik le a „Régiek” és „Modernek” vitája, amely a történetírás szempontjából is jelentős. Középpontjában a francia irodalom megújítása, illetve az elért eredmények elismertetése áll. A vita során elfogadják, hogy a modern kor felül tudja múlni művészetekben az antikvitást, megkérdőjelezzik a klasszikus szabályok fontosságát, felvetik a zseni szabadságának kérdését. Az antik irodalom és kultúra tökéletességébe vetett hit csökken, az irodalmi vita civilizációk vitájává válik és a modernnek javára zárul. Hatására a történeti irodalomban is egyre bátrabban bírálják az antik szerzőket, a modern kor története egyre több mű tárgyává válik és ami talán a legfontosabb, a társadalmi fejlődés kérdése szinte minden szerzőt foglalkoztat.

A XVIII. századi történetírás fejlődésének jelentős eredménye, hogy a történelem érdeklődési körét kitágítja és eseménytörténetből, királyok történetéből fokozatosan az „emberek” történetévé válik, azaz egyrészt az emberiség sorsa érdekli, másrészt az általa létrehozott intézmények, gazdaság, társadalom, művészetek fejlődése. Ezek bemutatására a korábbi századokban is voltak elszórt példák, mégis a XVIII. század embere tudja először összehasonlítani Kína, India, Amerika kultúráját a magáéval, hála az utazási irodalomnak, a szorgalmas történettudósoknak és a merész gondolkodású történetíróknak. Nemcsak a történelem tárgyának köre és az ismert tér növekszik meg, jelentősen kitágul a történelmi idő is. Először a kínai évkönyvek feljegyzései alapján vonják kétségbe a teremtés, ill. a vízőlön időpontját, majd végleg elvetik a Bibliára épülő történelmi időt és korszakolást. A természettudományok fejlődése (régészet, ásványtan, földrajz stb.) és a történettudósok munkái egyaránt hozzájárultak a tudományos történelmi kronotoposz alapjainak megvetéséhez és sok részlet-probléma helyes megoldásához.

A XVIII. század végére a történetírás és a történettudomány teljesen elkülönül, a történetíró (historien) és a történettudós (érudit) tárgyát, célját alapvetően másképp határozza meg. A történetíró, aki elsősorban a közönség „nevelését” érzi hivatásának, értéktelennek vagy feleslegesnek érzi tudós kortársai munkáját.

A XVIII. századi történetíró jellemzője, hogy tudatosan igyekszik megfelelni a közönség érdeklődésének. A tanítás mellett az érdeklődés fenntartása, a kellemes szórakoztatás minden történetíró

³ Vö. GALLOUÉDEC-Fr. GENUYS, *Le prince selon Fénelon*, Paris, 1963.

⁴ A XVIII. századi francia történetíráshoz l. Ernst CASSIRER, *La Philosophie des Lumières*, Paris, 1966. 207–231; P. CHAUNU, *La Civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971; EHRARD-PALMADE, *L'Histoire*, Paris, 1965; GOULEMOT-GUICCARDI, *Histoire, historiographie et Lumières*. In *Histoire Littéraire de la France*, Paris, 1976, VI. 219–259; LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971; WIDGERY, *Les grandes doctrines de l'Histoire. De Confucius à Tonbee*, Paris, 1965. 222–228; E. FUETER, *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris, 1914. 415–483.

programjában szerepel. A történelmi leckét nagy közönségnek szánják: a nemességnek és a városok lakóinak (ezt bizonyítják az újrakiadások, az újságokban megjelenő „recenziók”).

A francia politikával szoros kapcsolatban zajlik egy történelmi vita, amely a francia állam kialakulása kutatásának ürügyén a korabeli történelmet ítéli meg (germanista-romanista vagy nemesi királypárti magyarázat).⁵ A vitában ugyan a történetíróknak csak egy kis része vesz részt, visszhangja azonban szinte minden műben fellelhető.

(*Történetírás és tankönyv*)⁶ A történetírást és történelmi tankönyveket a XVIII. században nem lehet külön „műfajnak” tekinteni. Ennek oka elsősorban az, hogy céljuk hasonló: a legtöbb történetírás a nevelést, erkölcsnemesítést, oktatást akarja szolgálni, akárcsak a tankönyvek. Közönségük is csak részben különbözik. A tankönyvírók nagy része igényt tart a gyermekek (sokszor inkább ifjak) mellett a felnőtt olvasóközönségre is. Millot olvasói például nemesifjak, de visszaemlékezéseiben leírja, hogy a pármái udvarból is sokan jártak előadásaira. Charles Rollin tankönyveit (amelyeket 9–10 éves fiúknak és lányoknak szánt) II. Frigyes is élvezettel olvassa.⁷

A különbség a művek kisebb terjedelmében, a politikai, morális, esetleg vallási tanítás egyértelműbb megfogalmazásában, valamint formai sajátosságokban jelentkezik. A pedagógiai módszeresség legtöbbször külsődleges. (Például Millot „abrége”-iben eltér a kézikönyvek hagyományos kérdés-felelet formától; Audra abbé világtörténetében Voltaire *Essai sur les mœurs* c. művét újrírja, „adaptálja”, szinte csak lerövidíti, nyilvánvaló pedagógiai szándék nélkül.)

A század hatvanas éveitől indul be a nevelés reformja Franciaországban (sajátosan egybeesik időpontja a jezsuiták kiűzésével), amely a történelem tanításának fontos szerepet szán. A nevelést állami célok szolgálatába állítja, feladata a későbbi hivatásra felkészíteni, állampolgárokat formálni, az erkölcsöket alakítani. A történelemtanárokat ezért új tankönyvek írására szólítják fel. Ennek a felhívásnak tesz eleget Millot is, amikor Batteux abbé *Cours d'études* sorozatában három Abrégé megírását elvállalja, amelyek 1777-ben jelennek meg. A gyakorlatban azonban a történelem tankönyvek megítélésénél és bevezetésénél a hagyományörző tendenciák visszahúzó ereje is érvényesül.

Millot történelmi műveit akkor értékeljük helyesen, ha nem tekintjük őket egyértelműen tankönyveknek (egy részüket eredetileg nem is annak írta), és elhelyezzük őket mind a tankönyvek, mind a történelmi művek között. Így a korabeli értékelést is jobban megértjük, amely egyrészt forrásfeltáró, másrészt nevelő munkáját értékelte.

(*Millot fiatalsága és első művei*) Claude-François Xavier Millot a történetírás XVIII. századi fejlődésébe akkor kapcsolódik be, amikor a nagy harcot már megvívta, a legfontosabb módszertani, sőt a legfontosabb történelmi művek is megszülettek.

Millot a XVIII. századi francia értelmiségi jellegzetes életútját járta végig. Polgárcsaládból született 1726-ban. Az értelmes gyermeket jezsuita iskolába adják és minden külső körülmény (otthon hat testvér) a rendbe való belépés felé sodorja. Csak utólag tudja úgy megítélni, hogy sem „természetes adottságainak”, sem „az emberi nemet szolgálni akaró közösségnek” nem felel meg ez az életmód.⁸ A jezsuiták tanításainak hibáit is utólag veszi észre: nincs modern történelem, földrajz, irodalom,

⁵ A parlamentek önállósági törekvéseit támogató germanistákhoz sorolhatók: Fénelon, Saint-Simon, Montesquieu. Legharcosabb képviselőjük: Boulainvillier. A romanisták közül Dubos abbé és d'Argenson márkai a legismertebbek, ők az erős központi hatalomban látják a fejlődés útját. Voltaire társadalmi nézetei a romanistákéval mutatnak hasonlóságot.

⁶ A történelem kézikönyvek értékeléséhez felhasználtuk: L. TRENARD, *Histoire et Pédagogie: les manuels scolaires d'Audra (1774) à Volney (An III)*, In *L'Histoire au XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1980, Édusud; L. TRENARD, *L'Historiographie française d'après les manuels scolaires, de Bossuet à Voltaire*, In *Studies on Voltaire*, 1976, V. pp. 2083–2113; J. LECUIR, *Les représentations de la Réforme (1517–1561) dans les abrégés et manuels d'histoire française des XVIe, XVIIe, et XVIIIe siècles*, pp. 417–439, in *Historiographie de la Réforme*, Paris, 1977; MORANGE-CHASSAING, *Le mouvement de la réforme de l'enseignement en France (1760–1798)*, Paris, 1974, P. U. F.

⁷ *Oeuvres posthumes de Frédéric II, roi de Prusse*, T. XV., 1788. Rollin mond leveiben köszönetet, amiért Frigyes kedvezően fogadta és dicsérte műveit (*Histoire ancienne, Histoire romaine*).

⁸ MILLOT, *Ses mémoires* (Examen de ma vie), in *Nouvelle Revue Retrospective*, Paris, 1898, VIII. 80.

filozófia tanítás – ezeket próbálja majd Millot legalább néhány kézikönyv segítségével pótolni. Önképzés során ismeri meg az antik mellett a modern művészeteket.

(Akadémiai értekezések, fordítások) Élete nagyot fordul, amikor rendjének szürke tagjából megpróbál kiemelkedni akadémiai értekezéseket írva.⁹ Értekezéseivel több díjat nyer. Montesquieu-t dicsőítő írása miatt társai, felettesei meggyűlölik. Keresi a külső kapcsolatokat, Buffon-nal, Turgot-val, Berthier-vel levelez. Ki akar lépni a rendből, egészségi állapota miatt ezt elég könnyen eléri. Az akadémiai értekezéseken kívül megjelenik néhány fordítása görög és latin szónokok, történetírók műveiből.¹⁰ (A korabeli kritika ezeket tartotta életműve leggyengébb részének, ezek a munkák azonban jó felkészülést jelentettek történeti műveihez.)

(Pope *Essai sur l'homme*-ja és az angol filozófia) 1761-ben jelent meg Millot prózai fordítása Pope *Essay on Man* c. művéből. A fordítás ugyan gyenge, de a hozzá írt értekezésben Millot már korszerűnek tekinthető filozófiai műveltséget mutat. Az angol filozófia előnyeit hangsúlyozza, a „természetes vallást” (deizmust) dicsőíti, hirdeti a zseni mindenhatóságát. Az angol történetírókat pártatlanságukért dicséri elsősorban, aminek lényegét abban látja, hogy világpolgárként írnak, filozófiájukat nem állítják sem nemzetük, sem királyuk, sem egy-egy párt szolgálatába. Pope-ot Millot elsősorban filozófusként értékeli, de mint költőt is, művét antik és modern költőtársaiénál magasabb rendűnek tartja.¹¹

Miután a rendet elhagyja, megélhetését először tanítással akarja biztosítani, de fárasztja az egyhangú munka, ezért elfogadja papi pártfogójának anyagi segítségét és minden idejét a tanulásnak és az írásnak szenteli. Nem mond le azonban az anyagi függetlenségről, még egyszer megpróbálja a papi pályán való érvényesülést (a versailles-i és a lunéville-i udvarba megy misézni), de eredmény nélkül.¹²

(Első történeti művei) A történetírást választja hivatásul, meggyőződésévé válik, hogy a történelem „az igazság legfőbb forrása” és „az előítéletek ellen a legjobb orvosság”. Amikor pártfogói segítségével megkapja Pármában a nemesifjak nevelésére szolgáló intézményben a történelem tanszéket, már sikert ért el Párizsban első történeti műve, a *Franciaország története*.¹³ Ezt a művet tizenkétszer kiadták 1823-ig (a rövidített változatokat nem számítva), kiegészítették 1822-ig. Valószínűleg már ekkor elkészült Anglia történetével is.¹⁴ Az angol történelem előszavában kifejti, hogy a történetírónak nem egyszerűen tudást, hanem gyakorlati ismereteket kell nyújtania. A mű a zseni magasztalásával zárul.¹⁵ G. Bonno szerint Millot műve nagy megbecsülésnek örvendett és nagyon ismert volt, Anglia története hatszor jelent meg franciául 1802-ig, angolul két fordítás készült belőle: 1771-ben Londonban, 1772-ben Dublinban adták ki; 1772-ben jelent meg a holland kiadás is.

(A pármai évek) Nagy örömmel fogadja az érdeklődésének megfelelő, megtisztelő állást, háláját azzal is kifejezi, hogy a francia és angol történelmet a pármai uralkodónak dedikálja. Millot három évet tölt Pármában (1768–1772). Ezek az évek a legjelentősebbek életében, mivel állása nemcsak történelemtanári, hanem bizalmi feladatot is jelent. A pármai uralkodó és mindenható minisztere, Du Tillot barátságukba fogadják, tanácsokat kérnek tőle. Millot tíz évre elkötelezi magát, de a miniszter elbocsátása után – bár ebből jelentős anyagi hátránya származik – ő is elhagyja a pármai udvart.

Párma 1735-től 1748-ig Ausztriához tartozik, 1748-tól visszakerül a spanyol Bourbonokhoz, Fülöp, majd Ferdinánd herceg uralma alá. Párma fölött így 1769-ig XV. Lajos (Ferdinánd nagyapja) atyáskodik, nagy tudású minisztere, Du Tillot irányítására bízva a hercegség gazdaságát, politikáját. Du

⁹ *Discours académiques sur divers sujets* par l'abbé MILLOT, Lyon, 1760.

¹⁰ *Harangues d'Eschine et de Démosthène sur la couronne*, Lyon, 1764, I–II–III; *Harangues choisies des historiens latins*, Lyon, 1764, I–II.

¹¹ Alexander POPE, *Essai sur l'homme*, avec des notes critiques et un discours sur la philosophie anglaise, Lyon, 1761.

¹² MILLOT, *Ses mémoires* ... 91.

¹³ *Éléments de l'histoire de France, depuis Clovis jusqu'à Louis XV*, par M. l'abbé MILLOT ... Paris, 1768, I–II. (1791-ben angolul is megjelent.)

¹⁴ *Éléments de l'histoire d'Angleterre; depuis son origine sous les Romains, jusqu'au règne de Georges II*, par l'abbé MILLOT, Paris, 1769, I–III. (angol fordítás: 1771.)

¹⁵ Uo. 325. „... ils nous ont appris à penser plus fortement, à donner moins d'entraves au génie ...”

Tillot-val (1759–1771) a felvilágosult abszolutizmus törekvései érvényesülnek, amelynek sajátossága itt a papok, főként a jezsuiták (1767-ben űzik ki őket Pármából) és a pápa elleni harc, aki szintén szeretné hatalmát érvényesíteni. Ilyen politikai légkörben érthető Millot műveinek bátor kritikája a jezsuiták és az egyház fanatizmusa, hatalomvágya ellen. XV. Lajos gyámkodásához Mária Teréziáé társul 1769-től, amikor feleségül adja Ferdinándhoz leányát, Mária Amália hercegnőt. Törekvései azonban eltérőek. Elküldeti a francia minisztert és az egyház hatása válik döntővé (kiegyezés Rómával 1773-ban).¹⁶ Visszaemlékezéseiben Millot hibáztatja Ferdinánd koncepciótlanságát, de Du Tillot erőszakos átalakító tevékenységét is. Millot az olasz nemzeti szellem megsértésében látja Du Tillot hibáját és nem a politikai okokban, pedig az események világosan mutatják, hogy Du Tillot személye csak Ferdinánd és Amália hercegnő házassága után vált kellemetlenné Pármában. XV. Lajosnak nem sikerült meghosszabbíttatni Du Tillot megbízatását (örülhetett, hogy a börtöntől meg tudta menteni), így a francia udvar elvesztette befolyását Pármában.

A mozgalmas pármái évek gyümölcse Millot világtörténete, amelynek programját már 1768-ban elkészítette.¹⁷ A korabeli kritika lelkes dicsérettel fogadta a művet, a szerzőt „filozofikus történetíróként” méltatta. Kiemelik – a „Régiak” és „Modernek” vitájának kései visszhangjaként –, hogy Millot nem ért egyet azokkal, akik szerint az antik történelmet el kell vetni mesés volta miatt, hanem józan kritikát alkalmazva méltóan mutatja be ezt a kort.¹⁸ A művet Párizsban hatszor adják ki a század végéig, de külföldön is készülnek belőle francia nyelvű kiadások. Rövid időn belül megjelenik angolul (Angliában és Amerikában), oroszul, németül, lengyelül, olaszul, görögül és magyarul is.¹⁹

(*Kézíróknyvek*–„*abrége*”-k) Millot a francia és az angol történelem, valamint a világtörténet római részének rövidített változatát is elkészítette, hivatalos felkérésre, a Királyi Katonai Iskola tanulói számára.²⁰ Ezek az „*Abrégé*”-k 1777–78-tól 1830-ig szinte minden évben újra megjelentek.

Kézíróknyvei közül legsikeresebb az *Abrégé de l'histoire de France depuis Henri IV jusqu'en 1748*.²¹ A mű négy, jól elkülönülő részből áll, amelyekből csak az első kettőt írta Millot. Az első rész esemény és kultúrtörténet kommentárokkal. Ezt a részt két egységre bontja: IV. Henrik és XIV. Lajos uralkodására, amelyeket részletesen bemutat. A második rész aforizmák, tanulságos történetek gyűjteménye (fontosabb eseményekről, királyok cselekedeteiről). Forrásai változatosak Joinville-től Voltaire-en át az Encyclopédiáig, sőt a közelmúlt történelméről korabeli újságrészleteket is idéz. A pedagógiai módszerességgel készült részeket (a földrajzi nevek magyarázata, az első rész egységeire vonatkozó kérdések, a memorizálást segítő versikék) nem Millot írta.

Említésre méltó a világtörténet római részének franciaországi utóélete: a köztársaság negyedik évében, 1796-ban rövidített változatát díszes kötésben, korabeli grafikákkal illusztrálva adták ki. A grafikák is kiemelik a Millot által magasított köztársasági erőnyeket, amelyek kultuszát a forradalom a történelem lényeges elemének tartotta.²²

Az „*abrége*”-ket jól jellemzi, hogy a monarchia, a köztársaság, a császárság és a restauráció egyaránt fel tudta használni tankönyvként. Millot-nak sikerült az arany középut elvét megvalósítani: vallásban a

¹⁶ Pármára vonatkozóan főleg: V.–L. TAPIER, *L'Europe de Marie-Thérèse du baroque aux lumières*, Paris, 1973, 268–269; R. MANDROU, *L'Europe „absolutiste”. Raison et raison d'État (1649–1775)*, Paris, 1977. 275, 285; H. BEDARIDA, *Les premiers Bourbons de Parme et de l'Espagne (1731–1820)*, Paris, 1969; BEDARIDA, *Parme et la France de 1748 à 1789*, Genève, 1977.

¹⁷ *Éléments d'histoire générale*, par l'abbé MILLOT . . . , Paris, 1772–1773, I–IX. (Világtörténetét a későbbiekben elemezzük.)

¹⁸ *Éléments d'histoire générale*, I. Journal Encyclopédique, 1773. V. 19–28.

¹⁹ Megjelent angolul Angliában 1778-ban, 1779-ben; Amerikában 1789-ben, 1796-ban, 1797-ben; németül 1777-ben, 1793–94-ben; 1813–18-ban és 1824-ben; oroszul 1804–1806-ban; görögül 1806-ban; magyarul 1796–1811-ben, a lengyel fordítás évszám nélküli.

²⁰ Ezt az iskolát újtóként tartják számon, azon kevesek közé tartozott, ahol a forradalom előtt bevezették a történelem oktatását.

²¹ *Abrégé de l'histoire de France depuis Henri IV jusqu'en 1748*, à l'usage des élèves de l'École Royale Militaire. IVe division. Abrégés d'histoire, V^e partie.

²² *Tableaux de l'histoire romaine*, ouvrage posthume, abrégé de MILLOT, par lui-même, orné de 48 figures, qui en représentent les traits les plus intéressants. Paris, L'an 4 de la République (1796).

nem harcos deizmust, társadalomban a mérsékelt monarchiát állítva példaként. Az újtól visszarettenő abbé művei a romantika történetíróinak megjelenésével azonban végleg eltűntek.

A korabeli kritika megemlékezik ezekről a művekről, de értékelés helyett csak tartalmi ismertetést ad.

Choderlos de Laclos 1783-ban, nőnevelésről írt művében a francia történelem tanítására egyszerűsége és rövidsége miatt Millot abbé művét ajánlja.²³ 1814-ben jelenik meg egy terjedelmesebb tanulmány Millot-ról, amely a túlzó dicséreteken kívül Millot valódi értékét is megfogalmazza: Millot a nagyközönség és a fiatalok kezébe egyaránt adható, világi jellegű, de nem vallásellenes történeti műveket, kézikönyveket írt.²⁴ Millot művei tehát társadalmi igényt töltöttek be Franciaországban. Marie-Joseph Chénier, akit Napoléon francia irodalomtörténet írásával bízott meg, Millot-t „bölc, rövid és pártatlan, de színtelen, bátortalan és középszerű” leckéket adó szerzőként jellemzi 1815-ben megjelenő művében. Ugyanakkor a Voltaire-hez kapcsolódó történetírók közé sorolja, Condillac, Mably és Raynal mellett.²⁵

(*Histoire littéraire des Troubadours*) A középkori irodalom és kultúra feltámasztásához járul hozzá a „irodalomtörténeti” munkájával, az *Histoire littéraire des Troubadours*-ral, amelyet Sainte-Palaye abbé gyűjtőmunkájának folytatásaként készített el.²⁶ A mű bevezetőjében kiemeli, hogy a trubadúrköltészet értékes részletekkel szolgál az „erkölcsök, az emberi szellem történetéhez” (a voltaire-i szóhasználat feltűnő), olyan korra derít fényt, amely alig ismert, s amelyet „az előítéletek homállyal borítottak”. A versek között a történész szempontjából válogat: nagyrészt az egyház visszaéléseit bíráló verseket adja közre. A gálás költészet kevésbé érdekli; Fénelon példáját akarja követni, aki „a szerelemből is a bölcsesség leckéjét merítette”.²⁷ Millot nem törekszik arra, hogy a trubadúrköltészet sajátos világát, értékeit megértse, így újraértékelési kísérlete csak részben sikerült. A mű tíz évvel megjelenése után lesz ismertté egy irodalmi vita során, amikor a francia kultúra forrását kereső írók Provence és Languedoc javára nála találnak érveket az északi népek és Észak-Franciaország szerepét hangsúlyozó írókkal szemben.²⁸

(*Utolsó művek*) Még egy sikeres és nagy vitát kiváltó történeti munkát ír, amelyben Noailles herceg visszaemlékezéseire támaszkodva XIV. és XV. Lajos uralkodásának politikai és katonai vonatkozásait elemzi.²⁹ Valamennyi méltatója, sőt még támadó is egyetértene abban, hogy a kor hiteles feltárásához hozzájárult, többek között XIV. Lajos néhány levelének közreadásával. Voltaire is valószínűleg ezért tarthatta „igen hasznos műnek”, hiszen a levéltárak a XVIII. században legtöbb történetíró előtt zárva voltak.³⁰ 1778-ban sikerül elérnie (nem kis részben pártfogói segítségével) az akadémiai tagságot. D'Alembert, aki beszédére válaszol, a fent említett művön kívül történelmi kézikönyveinek filozofikuságát dicséri és azt, hogy minden történeti művében az igaz vallásra, hazaszeretetre és más népek szeretetére tanít.³¹

²³ Choderlos de LACLOS, *Oeuvres complètes*, Paris, 1943. 473–480. (A *De l'éducation des Femmes* (1783) III. része.)

²⁴ Jos LINGUAY, *Éloge de l'abbé Millot*, Paris, 1814.

²⁵ Marie-Joseph CHÉNIER, *Tableau historique de l'état et des progrès de la littérature française depuis 1789*, Paris, 1818, 94, 107, 145–146.

²⁶ (Lacurne de SAINTE-PALAYE), *Histoire littéraire des Troubadours*, I–III, Paris, 1774. (Millot-nak négyezer provanszálus írt verset kellett kibetűznie, megvilágítania, egységet létrehozni.)

²⁷ Uo, I. Avertissement, Discours préliminaire.

²⁸ René LANSON, *Le goût du Moyen Age en France au XVIIIe siècle*, Paris-Bruxelles, 1926. 18–21; René JASINSKY Millot-t mint a középkor felelevenítőjét megemlíti (*Histoire de la littérature française*, Paris, 1966. 93).

²⁹ *Mémoires politiques et militaires pour servir à l'histoire de Louis XIV et de Louis XV, composés sur les pièces originales recueillies par Adrien-Maurice, duc de Noailles, par l'abbé MILLOT, I–VI, Paris, 1776–1777.*

³⁰ *Mémoires politiques* ..., *Journal Encyclopédique*, 1777. VI. 207–225, 403–418.

³¹ *Réponse de d'Alembert au discours précédent*, *Journal Encyclopédique*, 1778, févr.–mars, 270–277.

Ezután még egy hivatás nehézségeit átéli. Egy nagymultú családban, Condé hercegnél lesz „házi-tanító” (précepteur). Átérti e munkának nehéz, hálátlan és megalázó voltát. Fénelon példáját próbálja meg itt is követni, mint erről visszaemlékezése és utolsó műve tanúskodik.³² Elődje tanítási módszereinek, a dialógusnak alkalmazására ír könyvet, majd saját pedagógiai módszerekkel is kísérletezik. Néhány kortársa (Rousseau, Mme de Genlis) módszereit is tanulmányozza. Nem talál örömet ebben a feladatban, kiszolgáltatottnak érzi magát, az elszigeteltség is gyötri. A Condé családnál éri a halál 1785-ben.

(Millot világtörténete) Az *Éléments d'histoire générale*-ben összegezve találjuk Millot minden lényeges gondolatát a történelemről és a történetírásról.³³ A művet elméleti rész vezeti be (Préface, Programme, Introduction), amelyben Millot a mű konkrét tárgyán kívül „történetfilozófiáját” is megfogalmazza.

A történetírás célja Millot szerint felvilágosult, gondolkodó, erkölcsös állampolgárok nevelése.³⁴ A fenti gondolat részletezésénél összekapcsolja az antikvitás gondolkodóinak és filozófus kortársainak nézeteit. A ciceroi alapelvet: „a történelem a helyes életmód művészetére tanít” – konkrét, pragmatikus tartalommal tölti meg: az egyén boldogságát szolgáló, a különböző társadalmi helyzetekre, sőt foglalkozásokra felkészítő történetírást tartja ideálisnak.

Millot elődeiről nagy tisztelettel, ugyanakkor kritikával szól. Bossuet művét (*Discours sur l'histoire universelle*) a XVII. század remekművének tartja, de már meghaladottnak, mert (kivéve az utolsó részt) csak eseménytörténetet ad és mert a Bibliát kritika nélkül forrásként használja. Rollint még keményebben bírálja: hiszékenysége oly nagy mértékű, hogy azzal még a keresztény vallásnak is árt.³⁵

Voltaire nevét bevezetőiben nem idézi,³⁶ de történelemfelfogásában az *Essai sur les mœurs* globális történelemszemlélete ismerhető fel: „Évszázadok sorát, az egész föld területét be kell járnunk, kutatásaink célja az emberi nem megismerése.”³⁷

A történelem tárgyának meghatározása történelemszemléletéből logikusan következik. Itt ismét szorososan Voltaire-t követi. Általánosságban az ember megismerése képezi tárgyát és mindannak ismerete, ami az emberi nemet érinti. A konkrétumok válogatásánál a társadalmi hasznosság elve szabja meg tárgya határait: „a törvények és szokások hatása, a kormányzások természete, a politika elvei és céljai, az államok nagyságának és bukásának okai, az idő, fegyverek vagy morális okok által létrehozott forradalmi változások, nagy hatású események, a szenvedélyek rugói, a véletlen játéka, a bölcsesség, a zseni és az örültség hatása”, „az erkölcsök, tanok változatai”. „Ezek képesek formálni az embert mint egyént és mint társadalmi lényt.”³⁸

Módszertani kérdésekben is legtöbbször Voltaire és a felvilágosodott történetírók követője. A mesét, hazugságot, a csodás elemeket száműzni kívánja a történelemből. A történetírónak semmit nem szabad elfogadnia kritika nélkül, minden tényt meg kell vizsgálni, mert „tetszenivágyásból, hízelgésből, érdekből, nemzeti vagy egyéni gyűlölködésből gyakran származik hazugság”. Pesszimistává sem szabad azonban válni. Becsületesebb dolog tudatlanságunkat bevallani, mint bizonytalan tényeket igazként beállítani. A XVII. századi történetírókkal ellentétben kerüli a kitalált szónoklatokat, portrékat, amelyek a valószerűséget csökkentik. Így a retorikus történetírástól is elhatárolja magát. Az erudíció, a történettudósok munkáinak megítélésében kevésbé szélsőséges, mint Voltaire. Munkájukat fontosnak tartja, mert belőlük a történetírók sok hasznos ismeretet meríthetnek, de a felesleges részletek

³² *Oeuvres posthumes de l'abbé MILLOT, Dialogue et vie du duc de Bourgogne, père de Louis XV*, Paris–Besançon, 1816.

³³ *Éléments d'histoire générale*, par l'abbé MILLOT, I/1–3. Histoire ancienne, 1776; II/1–3. Histoire moderne, 1777, Leide. (A tanulmányban szereplő idézetek ebből a kiadásból származnak.)

³⁴ Uo. Préface, V. MILLOT itt Párma uralkodóit a felvilágosodás elterjesztésére szolgáló intézmények létrehozásáért dicséri.

³⁵ Uo. I/1. Préface, VI–VII. Voltaire ítéletét veszi át, aki Bossuet-t tartja egyetlen méltó elődjének (mert meg tudta ragadni a kor szellemét), Rollint viszont lépten-nyomon támadja.

³⁶ Millot valószínűleg félhetett attól, hogy a tiltott mű (*Essai sur les mœurs*) idézése megijeszti olvasóit, vagy nehézségei támadnak a cenzúránál.

³⁷ I. m. I/1. Introduction, XV.

³⁸ Uo. XV, XX–XXI. Voltaire *Essai*-jében szinte szó szerint megtalálható mindez.

ismertetését hibának tartja. A vitás kérdések, főleg a kronológiai viták ismertetését az olvasóközönséggel zavarónak, sőt egyenesen károsnak ítéli.³⁹

Szakít a vallásos történetfelfogás providenciaelméletével. Elutasítja a szentírást, mint történeti hitelességű forrást. A világ teremtetését, az özönvizet stb. nem fogadja el történelmi eseményként, sőt a zsidó nép történetének jó részét is a teológia területére utalja. (Ugyanakkor ezek igazságát sem vitatja.) Fontosnak tartja a teológia és a történelem tárgyának pontos elkülönítését. Külön hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a vallástörténetet és a világi történetet Konsztantinostól kezdve együtt kell tárgyalni: a vallásnak és az egyháznak is érdeke, hogy a történetíró világosan elkülönítse „a két hatalom jogait és jogainak határait, hogy az egyház a lelkek fölött rendelkezzen, a polgári hatalom viszont világi téren független legyen tőle. Ennek megfelelően a polgárnak vannak az egyház iránti és a kereszténynek az állam iránti kötelezettségei, vagyis királyának, a társadalom törvényének és kormányának engedelmeskednie kell. Ennek betartásától függ az Egyház dicsősége, de a népek nyugalma és az uralkodók méltósága is.”⁴⁰ Millot az állam érdekét támogató vallás híve (gallikanizmus, anglikanizmus).⁴¹ A történelem feladata a polgároknak tudatosítani az állam és az egyház iránti kötelezettségeiket.

Deista. A természetes vallást lelkes szavakkal magasztalja: „A Legfőbb Lény alkotásaiban mutatkozik meg. Elegendő a Világ felépítését, lakóinak szervezetét, a hatalmas égitestek harmóniáját és rendjét szemlélni, hogy megismerjük egyetlen alkotójukat és hogy csodáljuk őt.” Az ember azonban az egyszerű vallást elpusztította, a „Végtelen lény” helyére „fantomokat” állított és mivel „nevetséges és gonosz Isteneket alkotott magának”, nevetségesen és ostobán próbál meg tetszeni istenének.⁴² Millot a papság világi hatalmának ellensége. A vallást azonban az egyszerű nép számára éppúgy szükségesnek tartja, mint Voltaire. A pyrrhonizmust nevetségesnek, az ateizmust veszedelmesnek ítéli.⁴³

Politikai eszméi is egyértelműen a felvilágosodás hívei közé tartozónak mutatják. A tolerancia, a szabadság fontosságát hangsúlyozza minden korban. Az embert társas lénynek tartja. Államideálja a mérsékelt vagy vegyes monarchia, amelynek biztonságához, egyensúlyához elegendő, ha igazságosak és jók a törvények. A zsarnokságot elítéli. A rabszolgaságot Rousseau-ra és Diderot-ra emlékeztető hangvétellel bírálja: „ahol igazságtalanul elnyomják (a rabszolgát), okot adnak neki, hogy zsarnoka ellen fegyverrel lázadjon”.⁴⁴ A király feladata a népet boldoggá tenni, gyámolítani, mint apa gyermekét. Fénelonhoz és Voltaire-hez hasonlóan a nagy hadi sikereket kereső, de népe érdekeit feledő királyt, a nagy hódítót egyenesen az emberiség csapásának nevezi.⁴⁵ Bírálja a királyság isteni eredetének tanát. A természetes egyenlőség és a béke híve.

Társadalmi fejlődéselmélete a ciklikus teória és a folyamatos haladás elvének ötvözete.⁴⁶ Nem idealizálja a kezdeti állapotokat, a fejlődés okát a szükségletekben látja. Véleménye szerint a társa-

³⁹ Uo. XXIII, XVIII–XXIX.

⁴⁰ Uo. I/1. Programme, XIII.

⁴¹ Az előszavak elemzése kapcsán I. L. TRENARD, *Histoire et Pédagogie: les manuels scolaires d'Audra (1774) à Volney (An II)*, In *Histoire au XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1980. 513–514.

⁴² MILLOT, *Éléments*... I/1. 25.

⁴³ Uo. 381. Indoklása egyszerre akar tudományos és moralista lenni: „az ateisták olyan igazságot támadnak, ami érzékekkel nem ismerhető meg és ami ráadásul az erkölcs legszilárdabb támasza.”

⁴⁴ Uo. 154.

⁴⁵ Uo. 14 és 94 és II/3. 76, 224.

⁴⁶ J. SCHLOBACH így határozza meg a ciklikus történelemszemléletet (egy hosszú vita végén): „Ciklikus történelemszemléleten itt (XVIII. sz.) a történelemfejlődésnek azt a modelljét kell érteni, amely szerint egy kultúra vagy egy állam a primitív kezdetektől a kiteljesedésig emelkedik, hogy aztán újra a szükségszerű befejezéshez, a barbárság állapotához térjen vissza. A ciklusok ismétlődnek: a barbárság új kultúrát szül, amely minőségileg ugyanazt a kört írja le.” (SCHLOBACH, *Pessimisme des Philosophes? La théorie cyclique de l'histoire au 18e siècle*, Studies on Voltaire, V. 1976. 1971–1987) A fenti elmélet nem általános a 18. században, de pl. Montesquieu és követőinek műveire jellemző. Millot itt Voltaire-hez áll közelebb, akinél a „nagy” civilizációk mindig egy fokkal magasabb szinten írnak le egy újabb kört, tehát nem beszélhetünk minőségileg ismétlődő körökről. (Millot a felvilágosodáshoz minőségi változást fűz.)

dalom létrehozására a tapasztalat ösztönözte az embert, kezdeti formája az atyai hatalomból következően a monarchikus kormányzat lehetett. A társadalmi optimizmus a folyamatos evolúciót sugallja Millot-nak, bár a múltban meglátja a visszaeséseket. Az ember a barbárság állapotából eljutott nagyságához (római köztársaság), amelyet fokozatosan elvesztett azután. Okai a túlzott szükségletek, a megromlott erkölcsök, az ember elszakadása a természettől. Így le tudta győzni a barbárság, majd újakezdődik a felfelé haladás. A jövőben a „világosság” meg tudja akadályozni a visszaesést: „De végül eloszlik a sötétség; a tehetségek hozzájárulásával finomodnak az erkölcsök, kialakulnak a társadalmi erények; és a népek, a természet hibái és a kormányok tökéletlenségei ellenére, eljutnak a világosság államába, ahol remélni lehet, hogy az emberek állandó tökéletesedésével a bajok a bűnözések számával együtt csökkennek, a közös és az egyéni érdek kölcsönhatásban növekednek, a törvények és az erkölcsök kölcsönösen segítséget adnak egymásnak, és Európa, bölcs irányítás alatt minden előnyt élvezni tud majd, ami meg tudja édesíteni az élettől elválaszthatatlan kínokat.”⁷

Saint-Pierre abbé utópista álma lebeg szeme előtt Európa örök békéjéről? Voltaire tehetségtudása? Az encyklopédisták köz- és egyéni érdeket összekapcsoló, a törvények mindenhatóságát hirdető optimizmusa? A felvilágosodásba vetett végtelen hite alapján Millot-t mindenképpen a „filozófusok”, azok közül is a legoptimistábbak közé sorolhatjuk.

Forráshasználatában is a filozófus történetírókhoz akar hasonlítani. Önálló véleményt vagy bírálatot azonban ritkán mer mondani forrásairól, így kritikája legtöbbször abban nyilvánul meg, hogy kommentár nélkül konfrontálja néhány ismert történetíró szövegét vagy gondolatát egy-egy esemény kapcsán. Forrásanyaga kizárólagosan másodlagos, tehát nem levéltári, hanem könyvanyag. Az antik történelem kapcsán régi és modern szerzőket is idéz. A második részben idézett történetírók jó része francia, de Anglia, Oroszország és Közép-Európa kapcsán olasz, angol, német szerzők műveit is felhasználja. Legtöbbször Voltaire-t idézi, utána Montesquieu, Mably, Rollin következnek, Rollint azonban bírálja.

A klasszikus és a XVIII. századi történetírás összegegyeztetésére törekszik a történelem legfontosabb korszakainak megállapításakor. A „rég” népek történetének kevés helyet ad, azzal indokolva, hogy sok a bizonytalanság, kevés az ismeretünk ezekről az időről. A görög és római történelem elhagyását, megrövidítését azonban szégyennek tartaná, mert Róma története minden más nemzet sorsát kicsiben magában foglalja.⁴⁸ (A római történelem a hatkötetes kiadásból két teljes kötetet foglal el.) A hanyatló Rómában a luxust, a hivatalok megvásárolhatóságát, a korrupciót ostromozza, azt, hogy az érdek vette át a törvény szerepét, a hazaszeretet hiányát, a szolgaságot, amit az erős kényszerített a gyengére. A kormányzásba méltatlan emberek kerültek, akik ragaszkodtak a hatalomhoz. A vezetők magukat a törvények fölé helyezték – ez pedig a szabadság végét jelenti. A közerkölcsök szerepét Montesquieu-höz, Rousseau-hoz hasonlóan igen fontosnak tartja. A világtörténet első része a kereszténység elterjedésével, a barbárok vándorlásaival zárul. Mindkét történelmi folyamatot a római birodalom szempontjából értékeli. Az első keresztények egyszerű vallásának dicsőítése után a keresztény szekták egymás közötti harcairól beszél, a fanatizmust bírálja.

Azt, hogy a modern történelmet fontosnak tartja, már az is mutatja, hogy a réginél nagyobb terjedelmet biztosít neki. Történelmi érdeklődése a modern kor felé haladva egyre szélesebbre tágu, s míg az antik történelemnél elsősorban az államszerveződés, intézmények, törvények, jogosság kérdése foglalkoztatja, a modern nemzeteknél egyre többet ír a művészetekről, igyekszik művelődéstörténetet adni, bár ezek a részek legtöbbször nem kapcsolódnak szervesen a többiekhez. Külön módszertani bevezetőt is ír ehhez a részhez, amelyben a modern kor ismeretének gyakorlati hasznát emeli ki. A modern kor nemzetközi történelmét a papoknak, a magasrangú tisztviselőknek (magistrats), katonáknak, alattvalóknak és hercegeknek egyaránt jól kell ismerniük. Voltaire-hez hasonlóan nagy képeket, „tableau”-kat akar felvázolni és csak a legfontosabb részeket mutatja be aprólékosan.⁴⁹

⁴⁷I. m. II/1. 36–37.

⁴⁸Millot korszakolása és korszakolásának indoklása teljesen megegyezik Voltaire-ével a régi, görög-római és a modern történelemben. (Eltér a modern kor kezdetének megállapításában ugyanakkor.)

⁴⁹I. m. II/1. Préface, XI. Millot itt ismét szinte szó szerint Voltaire-t követi: „Les détails qui ne mènent à rien sont dans l'histoire ce que les bagages dans une armée (. . .) C'est à la peinture des siècles

A modern kort a hagyományokhoz híven az V. századtól számítja.⁵⁰ A barbárok szervezettségi formáiból vezeti le a feudalizmus kialakulását, a királyságok létrejöttét, majd örökletessé válását. (Ez a germanista történetírókkal rokonítja.)

A modern történelem során visszatérő problémája a vallás szerepének kérdése. A római egyházat teszi felelőssé minden vallási vitáért, még inkább az eretneküldözésért. Mindenhol az üldözöttek, vagyis az „újítók” pártján áll, a reformátorok tevékenysége, a gallikán és anglikán egyház létrehozása esetében is a Rómától elszakadni akaróknak ad igazat. Késérő a következtetése: a vallás nem tudja erkölcsnemesítő, a politika szélsőségeit enyhítő, felvilágosító szerepét betölteni, mert testületi szellem uralkodik az egyházban általános érdek helyett.⁵¹ A középkorban a vallási vitákon kívül a keresztes-hadjáratokkal foglalkozik legtöbbet. Bizonyítja, hogy a vallás csak ürügy volt, s hogy az igazi okok gazdaságiak és társadalmiak voltak. Itt idézi először Voltaire világtörténetét, csak a szerző nevét említve, a mű címét nem. Ez az elemzése és ettől kezdve történelme legtöbb elemző része Voltaire műveire támaszkodik.⁵² Valláskritikája korban közeledve egyre erősebbé válik. A rendek elburjánzását, a kolostorok sokaságát okolja a vallásos morál korrumpálódása miatt. A vallással szemben védelmébe veszi a tudományt és a haladást.

Jeanne d'Arc legendáját megpróbálja történelmi eseményként, a csodáktól mentesítve bemutatni. Voltaire szatirikus leírását nem követi.

A XV. századi változásokat forradalminak tartja, részletesen bemutatja a kultúra és a tudományok, a felfedezések eredményeit.

Világtörténelmében a francia történelem aránytalanul nagy helyet kap. Külön korként értékeli IV. Henrik királyságát. Bölcs politikáját, a tolerancia megvalósítását, Sully ügyes adminisztrációját éppoly fontosnak tartja, mint a nagy király kulturális alkotásait (könyvtár, Pont-Neuf, a Louvre galériái). XIV. Lajos korát „a történelem legérdekesebb korának” nevezi és csaknem egy teljes kötetet e kor elemzésének szentel. Voltaire *Le siècle de Louis XIV.* c. történelmi művének legfontosabb gondolatait adja itt elő rövidítve (és bőséges idézetekkel).

Anglia történetét tárgyalja hazája után legnagyobb terjedelemben, elsősorban a XVII. századi angol történelmet. Az első angol forradalomért a királyt hibáztatja, túl kemény politikáját, hódító törekvéseit és főleg vallási türelmetlenségét. Tanulságosnak látja ezt a történelmi eseményt az uralkodók és az alattvalók számára egyaránt. Itt is hangsúlyozza a nép, a közvélemény szerepét a despotizmus megfékezésében. A királygyilkosságot elítéli: „hallatlan gaztett a történelemben”.⁵³ Cromwellt tehetőséges, de fanatikus vezetőként jellemzi, a forradalom alapvető okát a fanatizmusban látja.

A német és spanyol történelmet elsősorban az Európa szempontjából fontos események kapcsán tárgyalja.

Az „északi” népek történelme a jelenhez közeledve egyre nagyobb arányban szerepel. Külön kiemelve írja le XII. Károly és Péter cár történetét. Ez a rész Voltaire *Histoire de Charles XII, roi de Suède* c. művének lerövidítése.

Párma története kis mozaikokból áll össze, Olaszország, ill. a római udvar sorsával együtt tárgyalja Millot, de hangsúlyozza a francia történelemhez kapcsolható eseményeket is.

Legjobban a jelenéhez közel álló korban sikerült összekapcsolnia az európai államok történetét. Itt is Voltaire-t, a *Précis du siècle de Louis XV* c. művét idézi.

Ázsia, Amerika népei is kapnak némi szerepet művében. De ezek a részek kuriózumok maradnak, az európai civilizációkhoz képest arányaikban eltörpül szerepük. (Voltaire világtörténetében az arányok harmonikusabbak.)

qu'il faut s'attacher.” (Préface az *Essai sur l'Histoire Universelle* III. kötetéhez (1754) in *Oeuvres complètes* XXIV. 47.)

⁵⁰ Voltaire világtörténetében a XV. századtól beszél csak modern történelemről.

⁵¹ I. m. II/2. 71–79, 125; II/3. 93, 96, 101, 103–112.

⁵² Uo. II/2. 280–288. VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*, éd. de R. Pomeau, Paris, 1963. II. 565. Millot legtöbb idézete, ahol Voltaire neve a mű pontos megjelölése nélkül szerepel, ebből a műből származik. Általában egyetértéssel idézi, csak lényegtelen kérdésekben száll vitába vele.

⁵³ I. m. II/3. 57. „forfait inoui dans toute l'histoire”

A világtörténetet konklúzióval zárja, ahol megismétli néhány fő gondolatát: a klíma és az erkölcsök, az államforma és az erkölcsök összefüggésének elméletét, a lassú társadalmi haladás elméletét, ahol a reformok és a nevelés szerepe a döntő. Befejezésül mérsékletre int egyént és társadalmat, és igen óvatosan fogalmazva a lehető legnagyobb boldogság elérését tűzi ki célul (mivel a tökéletesség lehetetlen).

(A magyar történelem Millot világtörténetében) Magyarország viszonylag kis terjedelemben szerepel Millot művében. A magyar történelem három vonatkozásban érdekli. A törökök ellen vívott harcok kapcsán, amelyek Európa sorsa szempontjából is érdekesek voltak. Erről a korról azonban ismeretei pontatlanok, gyakran önmagának is ellentmondóak. Több kortárs történetíróhoz hasonlóan XIV. Lajos szerepét túlhangsúlyozza a szentgotthárdi csata kapcsán. A Habsburg-ház és a magyarság kapcsolata is láthatóan az európai egyensúly szempontjából érdekli. Magyarország történetéről terjedelemben azonban legtöbbször a magyar nemesség privilégiumai kapcsán beszél. Így a modern korban kívül csak elszórt töredékekben szerepel történelmünk. A XVIII. századot megelőző korok történelme rendkívül elnagyolt és pontatlan, ha Voltaire világtörténelmének megfelelő részeihez hasonlítjuk. Voltaire nem téved sem a kronológiában, sem a nevekben.⁵⁴

Millot a magyar történelem kapcsán nem mindig közli forrásait. A XVIII. századot megelőző történelem hevenyészett volta azt sugallja, hogy itt olvasmányemlékekre hagyatkozik. A jogi kérdéseket specialisták műveire hivatkozva dönti el, így Erdély történelme kapcsán Mably, a westfáliai békénél Pffelf művét idézi. Mária Terézia portréját és az osztrák örökösödési háború kezdetét Voltaire nyomán írja le.⁵⁵

Lipót császár magyarországi uralkodását azért bírálja, mert a magyarok törvény által biztosított jogait állandóan megsértette (vallásüldözéssel; koholt lázadások ürügyén birtokokat kaparintott meg stb.). Jogosnak találja, hogy a magyarok többször fellázadtak ellene. Így értékeli Rákóczi, Thököly felkelését is (bár az utóbbit, kilátástalansága miatt eleve elvetéltnek tartja). I. József és VI. Károly politikájában sem lát változást.⁵⁶

A Habsburg-ház minden dicsőségét az akkori uralkodó, Mária Terézia alakja köré rajzolja. Így a Pragmatica Sanctio ismertetése előtt felidézi a westfáliai béke néhány pontját, amelyben Millot, aki a

⁵⁴ VOLTAIRE, *Essai* ..., I. 473, II. 150–156, 765–768. A magyar történelem bemutatása és értékelése Voltaire világtörténetében két ponton alapvetően eltér Millot-étól. Voltaire a nemesség kiváltságait kárhoztatja, a nemesség és a nép sorsát elválasztja egymástól a történelmi fejlődés során. A magyar történelem értékelése így árnyaltabbá válik és nem is pusztán a Habsburg-hatalom függvényeként szerepel. Szóhasználata félreérthetetlen a nemesség és a nép viszonya kapcsán: nemcsak a nemesség-nép (noblesse-peuple) megkülönböztetést használja, szembeállítja a nemeseket a nemzet többi részével (les nobles—le reste de la nation), a túl kemény urakat a falvak lakóival (les maîtres trop durs—tous les habitants de la campagne), sőt az úr – rabszolga ellentét párt is alkalmazza (seigneur—esclave). A nemesek „kis zarnokok”, míg a nép ma is valójában rabszolga – mondja Voltaire. Polgárháborúnak (guerre civile) nevezi a Dózsa-féle felkelést (Dózsa nevét ugyan nem írja le), amelyért a nemességet tartja felelősnek. Mohácsért is a nemességet okolja, mert a polgárháború a királyság erejét gyengítette. A nemességnek a néppel szemben érvényesített túlzott szabadságjogait elítéli, sőt azt is törvényszerűnek tartja, hogy a nép ezt nem tűri a végtelenségig.

⁵⁵ Voltaire *Essai*-jében történelmünk sokkal teljesebb, noha a történelmi múltban elsősorban a jelenhez kapcsolható tényeket keresi. A történelmi események megítélésénél a jogosságot tartja szem előtt. A zarnokságot elítéli (pl. Hunyadi László megöletése). Vizsgálja a végzetes történelmi események okait (pl. török megszállás). Lipót császár uralkodását nem bírálja olyan egyértelműen, mint Millot. Rákóczit nem a szabadságharc kapcsán említi, Thököly felkelését minden kommentár nélkül írja le, csak azt részletezi, hogy az egész ország gazdaságát felemészítették a felkeléshez. (Megjegyezzük, hogy *Précis du siècle de Louis XV* c. művében sokkal több együttérzéssel beszél a magyarokról, akikkel „Mária Terézia elődei oly keményen bántak”, de itt is elítéli a nemesség túlzott szabadságjogait. Millot innen vette Mária Terézia bemutatását és az 1741-es pozsonyi országgyűlés híres esküjének leírását.) A nádor szerepét méltatva Voltaire érzékenyen választja el a központosítást az önkényességtől.

⁵⁶ MILLOT, *Éléments* ... II/3. 205, 227, 268–269, 302, 317.

francia történelem szempontjából értékel, a német jogrend igazságosságának alapját látja. Eltűlözva, ugyanakkor félreértve úgy ítéli meg, hogy a béke betartása tette lehetővé a hozzá tartozó államok (így a magyarok) szabadságjogainak biztosítását és azt, hogy a világon egyetlen helyen a feudalizmuson belül biztosítani lehetett a rendet.⁵⁷ A Mária Terézia uralkodását méltató rész Millot művének egyik leghatásosabb fejezete. Uralkodásának történetét rövid elmélkedéssel vezeti be: Millot a feudalizmust (régime féodal) vádolja az utódlási kérdésekben kialakult bizonytalanság, homályosság miatt, amelynek következményei a véres háborúk. Igazságtalannak tartja azt, hogy egy nép hovatartozását háborúval kelljen eldönteni a felvilágosodás századában, hogy „ész” és „emberség” helyett hercegek nagyravágyása, a fegyverek súlya határozzon. Ezután Mária Teréziát mint felvilágosodott uralkodót mutatja be. Először emberi tulajdonságait méltatja: „erényes, óvatos, jóindulatú”, majd, részletesebben, uralkodói erőit. Összehasonlítva uralkodásmódját a Lipót császárról adott jellemzéssel, szembeszökő az ellentét: míg az önkényes, elnyomó despota, Mária Terézia népét megnyerve, rá támaszkodva akar uralkodni. Felvilágosult uralkodóként tiszteletben tartja népe jogait: „A régi esküt letette a magyaroknak, mely szerint, kiváltságaik megsértése esetén jogukban áll védekezni, pártütés bűne nélkül. Ez az eljárása kivívta népe szeretetét, azét a népét, amelyet elődei folytonosan lázadónak találtak, mert olyan helyzetbe hoztak, hogy kiváltságaikat védelmezniük kellett.”⁵⁸ Ezután visszatér a bevezető gondolathoz, most már konkrétan: védelmébe veszi a királynő törvényes jogait a magyar koronára. Élesen bírálja az ellene támadó porosz–bajor–francia koalíciót. A harcok kapcsán Mária Terézia uralkodói okosságát, a magyarok hűségét, Anglia és Hollandia segítőkészségét méltányolja.⁵⁹

Ismertetésünkben mindenütt a milloti szóhasználatot követtük, amely egyértelműen mutatja, hogy Millot ugyanúgy azonosította a magyar nemességet a magyarsággal, mint a nemesség ezt tette önmaga vonatkozásában.

(Az *Éléments d'histoire générale magyarországi hatása*) Millot-nak csak egy műve, az *Éléments d'histoire générale* hatott Magyarországon. Bessenyei György hívta fel először a figyelmet a műre, 1778-ban a *Magyarságban*. Lefordítását is ő kezdeményezte.⁶⁰ Ettől kezdve íróink fontos feladatnak tartják a mű lefordítását. Pértzeli József 1789-ben írt sorai is ezt tanúsítják: „Mindnyájunk előtt kedvességet nyerne az az érdemes hazafi, a ki Abbás Millot régi és új históriáját nyelvünkre által tenné.”⁶¹ Batsányi János 1787-ben meggyőzi Verseglyt e fordítás fontosságáról, aki vállalkozik a feladatra: „sok elmes és fontos okokkal támogatta ennek az Urnak (Bessenyei) javallását, 's mindaddig vitatott, míg nékie kezét nem adtam”. A munkát betegsége miatt félbehagyja, majd Batsányi újabb biztatására (aki Pértzeli fenti szavait is idézi Verseglyhez írt levelében), lelkesedéssel fog neki a fordításnak, „hazafiúi kötelességnek” tartva e munkát.⁶² A fordítás első két kötete 1790–1791-ben jelent meg. Az első kötethez csatolt Értekezések, valamint a mű királyt, papokat nem tisztelő hangvétele miatt a Lipót alatt újra nagy hatalmat nyerő katolikus pápáság kitartó vádaskodásának eredményeként betiltják a művet, megakadályozzák folytatását, sőt három hónapra a fordítót is fogságba vetik. A mű főleg protestáns körökben volt sikeres, betiltása országos felháborodást

⁵⁷ Uo. 425.

⁵⁸ Uo. 426–427. „Elle prête aux Hongrois l'ancien serment: par lequel, en cas de violation de leurs privilèges, il leur est permis de se défendre, sans pouvoir être traités de rebelles. Cette démarche la fit adorer d'un peuple que ses ancêtres avoient continuellement trouvé rebelle, parce qu'ils le mettoient dans le cas de défendre ses privilèges.”

⁵⁹ Uo. 428–431.

⁶⁰ BESSENYEI György, *Magyarság. A magyar néző*, szerk. VAJTHÓ László, Bp. 1932. 54.; Bessenyei 1768 júliusától szeptemberig három hónapot töltött Olaszországban Mária Terézia lányának, Mária Amália hercegnőnek kísérőjeként. Bár diplomáciai okokból nem mehetett Pármába, valószínűleg már ekkor hallott Millot-ról, aki az esküvő előkészületeiben aktívan részt vett. Előadásait látogató magyarokkal is találkozhatott. (GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*, Bp. 1951. 40–44.)

⁶¹ Mindenest Gyűjtemény, II. 1789, 188. Idézi CSÁSZÁR Elemér, *Versegly Ferenc élete és művei*, Bp. 1903. 86.

⁶² (VERSEGHY Ferenc), *A világnak közönséges történetei*, Irta Frantzia nyelven abbás Millót ur a Lugdunumi (Lyoni) Akadémiának Tagja, I–II. Pesten és Budán, 1790–1791. (Az I. kötet Bé-vezetőjében mondja el a fordítás történetét, XXI–XXIV.)

okozott.⁶³ Gvadányi József is egyik forrásának választja világtörténetéhez, amely 1796 és 1811 között jelenik meg kilenc kötetben (az utolsó három kötetet fordító Kis János és Sikos István nem is használnak más forrást).⁶⁴ Bessenyei György *Rómának viselt dolgai* c. művében a világtörténet római részének sajátos adaptációját adja, gondolati egységeként hozzáfűzve saját, legtöbbször a hazai viszonyokra vonatkoztatott erkölcsi, filozófiai, politikai gondolatait. A fordítás 1801–1804-ben készült, a mű befejezetlen, kéziratban maradt. Csak 1966-ban, ill. 1972-ben adják ki az elkészült részt két kötetben.⁶⁵ Kont Ignác szerint Szentjóni Szabó László történeti elbeszélésében is felismerhető Millot hatása.⁶⁶

Millot magyarországi hatását Kont Ignác értékelte először. A magyar felvilágosodás Millot iránti érdeklődéséről, fordításairól, a fordítások korabeli visszhangjáról írt.⁶⁷ Az egyes írókra vonatkozó tanulmányok közül a legfontosabbak: a Gvadányi-fordítás kapcsán Marczali Henrik és Széchy Károly tanulmánya a Gvadányi-albumban;⁶⁸ Császár Eleméré a Verseggy-fordítás elemzése kapcsán;⁶⁹ Eckhardt Sándoré, aki felismeri, hogy Bessenyei *Rómának viselt dolgai* c. műve Millot római történetének adaptációja.⁷⁰ Ádám Révész Gabriella e mű kiadásával (amelyben tipográfiai is elkülönítették a Millot-fordításokat és Bessenyei elmékedéseit) és tanulmányával jelentős feltáró tevékenységet végzett.⁷¹ Pallós Jenő ír csak részletesebben Millot életéről és munkáiról, forrása Millot *mémoire*-ja (*Examen de ma vie*).⁷²

A magyar fordítások elemzése előtt meg kell még említenünk, hogy a műből készült német nyelvű fordítást ismerték és használták a magyar fordítók, mint erről bevezetőikben be is számolnak. A fordítás egy része is a német szövegből készülhetett. A német nyelvű fordítás W. E. Christiani dán királyi tanácsos, történettudós nevéhez fűződik, 1777-ben jelent meg először Lipcsében.⁷³ Christiani evangélikus vallásának megfelelően némileg átalakította Millot-t, bár nagyrészt hűen követte, inkább lábjegyzeteket fűzött hozzá, ahol nem értett egyet vele. Kiegészítette a művet egy egyháztörténeti részzel is, és az „északi” népek történetéhez több toldalékat csatolt. Mivel meggyőződésünk, hogy a magyar fordítók a francia Millot-t is jól ismerték, csak néhány fontos eltérésnél említjük meg a Christiani-féle változatot. Verseggy néhány helyen elkülöníti Christiani és Millot véleményét, de általában hűségesebbnek tartja fordítását. Gvadányi állandóan vitázik vele, összevetve Millot-val, és helytelenítve, hogy Christiani nem „originális” munkát végzett.

(*Verseggy Ferenc: A világnak közönséges története*) Verseggy Millot történetírásából szövegű fordítást készített. Sajnos, csak az első nagy egységgel, a régi nemzetek történetével és a görög történelemmel készülhetett el, munkájának folytatását megtiltották.

⁶³ CSÁSZÁR, *Verseggy* . . . , 85–109, 131. Kont Ignác megemlíti, hogy Bihar megye tiltakozott a cenzúra ellen. (*Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772–1896)*, Paris, 1902. 216.)

⁶⁴ *A világnak közönséges históriája*, amellyet magyar hazájához viseltető szeretettől ösztönözve, és néhány jeles és hiteles Authorokból ki-szedegetvén ugyan ezen Hazájának élő nyelvén bátorodik nékie, mint igaz fiui szeretetnek áldozatját mély alázatossággal be-mutatni Gróf GVADÁNYI János, Pozsony, I–II. 1796; III–IV. 1797; V. 1798; VI. 1803; halála után KIS János folytatta: VII. 1805, VIII. 1809; annak halála után SIKOS István IX. 1811.

⁶⁵ BESSENYEI György, *Rómának viselt dolgai*, I. Bp. 1966; II. Nyiregyháza, 1972.

⁶⁶ KONT, *Étude* . . . , 253.

⁶⁷ Uo. 216, 245, 253, 264.

⁶⁸ *Gvadányi-album*, Bp. 1887; Gvadányi világtörténetéről írtak még: KARDEVÁN Károly, *Gvadányi világtörténete*, ItK 1905, 491; PÓCZA István, *Gvadányi mint történetíró*, Kalazantinum, 1915. (Kolozsvár), 140–144, 163–166; DEÁK Gábor, *A történetíró G. J.*, BorsodiSz 1963. 2. sz. 65–77; CSORBA Zoltán, *G. J. élete és munkái*, Miskolc, 1975.

⁶⁹ CSÁSZÁR, *Verseggy* . . . 86–103.

⁷⁰ ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhK, 1919. 201.

⁷¹ BESSENYEI, *Rómának* . . . , A tanulmány a II. kötetben 266–295.

⁷² PALLÓS Jenő, *Millot és Bessenyei*, Bp. 1934.

⁷³ MILLOT, *Universalhistorie alter, mittler und neuer Zeiten*. Aus dem Französischen. Überschen und herausgegeben von Wilhelm Ernst CHRISTIANI, I–XVI. Wien, 1793–1794. (Verseggy említi bevezetőjében az első kiadás pontos adatait, ő valószínűleg ezt használta.)

A fordításhoz kapcsolt részekből (Ajánlás, Tudósítás, Bé-vezetés, Értekezések) Verseghy filozofikus történet szemléletét ismerjük meg, amely Millot, Voltaire és Christiani hatásáról tanúskodik. Ajánlását a magyar asszonyokhoz, a magyar gyermekek felnevelőjéhez címezi. Ebben fejti ki gondolatait a történetírás hasznáról. Minden tudomány célját: „az Emberi Nemzetnek állandó boldogságát” a „bölcsesség” segítségével érhetjük el, amelyhez a tapasztalatok vezetnek. A tapasztalás szükségszerűen „idegen”, a mindenoldalú egyéni tapasztalatszerzésre az emberélet túl rövid. A történelem, melynek tárgya „az Ember és a hozzá tartozó dolgok ismerete”, nyújtja a legfontosabb tapasztalatokat, ha helyes módszerrel ismertetjük meg a gyermekkel. A helyes nevelés lényegéhez tartozik, hogy már a kicsi gyermeknek is csak az igazságot szabad tanítani, ezért az édesanya szerepe a nevelésben alapvető. Az előítéletektől megvédeni, a gyermekből „helyesen gondolkodó Polgárt és józan indulatú Embert” formálni csak ez a nevelés képes. A jó hazafinak és boldog embernek nevelt egyének ténykedése a „Társaság boldogságát” eredményezi.⁷⁴ A gondolatmenet Rousseau Emile-jére emlékeztet: az anya szerepének fontossága, a kettős cél – ember és polgár nevelése, az egyéni nevelések összességéből adódó közboldogság, a helyes nevelés felhasználása az előítéletek ellen – nevelési elméletének fő pillérei. Rousseau azonban a történelmet és általában az „idegen” tapasztalást kirekeszti a gyermek neveléséből.

Verseghy igen felkészülten fogott a fordításhoz. Nagy pontossággal és körültekintéssel hasonlítja össze Millot művét a korábban írott történetírásokkal. Azt is megindokolja, miért éppen Millot-t fordítja. Fontosnak tartja, hogy a régi népek történetét nem hanyagolta el, hogy a világtörténet alapjául nem a zsidó történetet veszi. Világosan látja, hogy Voltaire műve hatásosabb fegyver lenne a felvilágosításban, de nyílt terjesztése lehetetlen: „Sok meg rögzített elő-ítéletek uralkodnak rajtunk, sok olytán vélekedések, melyek Országainkban már irtóztató veszélyeket és károkat okoztak, 's melyek leg-ottan még-is el-enyészhetnének; ha az Emberi Elmének régi Történeteit szabadabb kézzel ki-dolgozni, vagy inkább szabadabb homlokkal elő-adni veszedelmes nem volna.”⁷⁵ Ugyanakkor Voltaire nem írta meg összefüggően a legrégebbi nemzetek történelmét, így Verseghy összekapcsolta a két általa fontosnak tartott szöveget, s Millot-t fordítja történetírásában, míg a Voltaire-művet az Értekezésekben használja fel. Történetírását „oktató könyvnek” tartja, ezzel is indokolja Millot szövegének választását. A történelmi folyamatban a régi nemzetek szerepét alapvetőnek látja: ők a kultúra „talpái”, a görögök a „pallérozás épületei”, a rómaiak ezt szépítették, s a mai európai nemzetek „tökéletesítették az örökséget”. A modern történelem tárgyalásánál azt méltányolja, hogy Millot az események közötti kapcsolatokat tárja fel, és hogy korfelosztása igen szerencsés. Dicséri azért is, hogy nem vetette el tudós elődei helyes gondolatait, s hogy az újabb forrásokat jól használja. Kiemeli, hogy csak a hasznos dolgokat mondja el, de mindenről beszél, ami fontos. Előadásmódját is méltányolja: nem szószaporítóan hosszú és nem „aszályosan” rövid, jól szolgálja így célját – nem ismeretekre tanít, hanem gondolkodásra.

A Bé-vezetésben Christianit fordítja. A történelmet „valóságos és emlékezetre méltó események megörökítője”-ként definiálja; elkülöníti a „romántól” (regény). Legfontosabbnak az emberek boldogságát kereső történelmet tartja. (A francia filozófusok társadalmi haladás-elméletét véljük ebben a terminológiában felfedezni.) A történetírásnak a tettek okait kell keresnie, erkölcsi tanulságot hordozó eseményeket kell leírnia. A hitelességgel nem egyeztethető össze a nemzeti, vallási elfogultság, nyereségvágy. Minden társadalmi rendnek hasznára válik. A történettudományba a természet, a politika, az egyház és a irodalom történetét sorolja, a természet története az emberiség kialakulásának történetét, a irodalom művelődéstörténetet jelent nála. Mindezek a gondolatok megegyeznek Millot történetfilozófiájával, nagyrészt őt követik. Christianitól származik viszont az isteni gondviselés szerepének hangsúlyozása.⁷⁶

⁷⁴ VERSEGHY, *A világnak...*, I. I–X.

⁷⁵ Uo. XII. Tudósítás a magyar olvasóhoz. Voltaire művét többször említi, a címet is pontosan idézve. Az „Emberi Elmének Történetei” címfordítás az *Essai* bevezetőjét jelöli, amely ma *Philosophie de l'Histoire* címen ismeretes. „A nemzetek erkölceinek le-rajzolója” címmegjelölést a világtörténetből vett gondolatok kapcsán használja. (Verseghy azt is leírja, hogy a kehl-i kiadásból idéz.)

⁷⁶ Uo. Bé-vezetés a történeti tudományba. XXV–LXXII.

A régi nemzetek történetének fordításánál a vallási kérdések hangsúlyozása feltűnő. A világi és egyházi hatalom szétválasztását szükségesnek látja, a papok túlzott világi hatalmát elítéli, akárcsak Millot. Még lábjegyzetben is megerősíti, hogy a keresztény vallás nem tudja társadalmi szerepét betölteni, az emberi kapcsolatokat harmonikusabbá tenni.⁷⁷ A babonát kárhóztatja. Verseghy vallása a deizmushoz áll közel, egyetértéssel, sőt szenvedéllyel fordítja Millot sorait az igaz vallásról: „A leg-főbb Való (Lény) az ő alkotmányaiban nyilatkoztattya ki magát. Tsak a' Világ épületének elrendelését, Lakosinak életi szerszámain (szervezetét) vagy azoknak a mérhetetlen gömbölyegeknék (égitestek) rendtartását és egymással való meg-egyezését kell meg-fontolnunk, hogy azoknak egyet-ten-egy Alkotóját leg-ottan meg-esmérjük és tiszteljük. De az illy tiszta és együgyű (egyszerű) eredeti religió a' legutálatosabb tsélsapások' halma alatt egygátallyában el-fojtatott.”⁷⁸

Az Értekezésekben Verseghy a fordítás szellemét és vezérfonalát folytatja.⁷⁹ Itt is a deizmus és antiklerikalizmus hirdetője, a fanatizmus ellensége. Néhány ponton kiegészíti Millot-t, néhol bírálja, vagy vitatkozik vele, forrása (több helyen szó szerint) Voltaire. Nemcsak a fő gondolatokat, a formát is Voltaire-től veszi.⁸⁰ Az emberi társadalom kialakulásának felvázolásánál is Voltaire-t követi. Elveti De Guignes-től származó elméletét, mely szerint Kína egyiptomi kolónia volt, s Voltaire-től vett bizonyítékokkal cáfolja, hogy civilizációja Egyiptoménál későbbi. Nyilvánvalóan azért dicséri Kína civilizációját, mert Voltaire nyomán itt látja a „tisztá” vallást megvalósulni a régi időkben. Csillagászati megfigyelések alapján cáfolja – Voltaire-hez hasonlóan – a Biblia és a vízözön történeti hitelességét, bár következtetésében nem vállalja Voltaire merészségét, az olvasóra bízta a tanulság levonását.⁸¹ A zsidó történetírók történelem-torzítását is bírálja. Valláskritikájában Millot-nál merészebb, de Voltaire álláspontjától visszariad. A vallás kialakulását történelmi folyamatként írja le: a vadságban élő ember nem ismert Istent; a vallás a félelemből származott, s csak a civilizáltabb népeknél kapcsolódott Isten képzetéhez háláérzet. Az Istenek természetfölöttisége után a papok szentségét is cáfolja, a köznép megcsalóinak, ezáltal megrontóinak nevezi őket. Ahova „a valóságnak sugárja bé-törhetett, ott a papoknak tekinteti leg-ottan süllyedni és az ő hasznaiuknak tsatornái el-rekedni kezdettek”.⁸² A pogány emberáldozatokkal azonosítja az eretneküldözést és az inkvizíciót. A papok kegyetlenségéről szólva saját sorsát vetíti előre: „Ugyanezen a' papok idővel azok ellen-is el-tudták ezt a népek dühösségét igazítani, a' kik hazafiak ugyan, de a' papságnak ellenségei voltak: a' mi által érezhetetlenül akármeltyik polgár életének és jószágának majd nem határtalan urai lettek.”⁸³ Ítéletét némileg tompítja, amikor a misztériumok és a rendek számának csökkentéséről szól. Itt minden bizonnyal II. József intézkedéseire céloz.⁸⁴ Verseghy az Értekezésekben leírtakat 1810–1811-ben megjelenő művében, *Az Emberi Nemzetnek Történeteiben* fejleszti majd tovább.

A görög történelmet Millot Verseghy ízlésének megfelelően írja le, a fordító csak a mitológiai részt keveselli. Ennek a kornak művelődéstörténeti kiegészítésében szólal meg Verseghy legközvetlenebben. Míg az első részben egyetlen ilyen jellegű lábjegyzet található, ahol Voltaire Zadig-ját idézi a kegyetlen indiai törvények kapcsán,⁸⁵ itt a költészet, zene művelésének fontosságára többször is kitér. A német zenét bírálja. Bejelenti, hogy zeneteóriát, poétikát ír magyarul.⁸⁶ Egyéb művelődéstörténeti munkákra

⁷⁷ Uo. 164–165, 109. A jelenre is vonatkoztatja (lábjegyzetben) mindkét következtetését: az egyház túlzott világi hatalmának bírálatát és a vallás társadalmi hasznának követelését.

⁷⁸ Uo. 33. (MILLOT, *Éléments* ... I/1. 25.)

⁷⁹ Uo. 183–288. A magyar fordítónak értekezései a leg-régibb nemzetekről. (Tíz értekezés.) Az értekezések rövid elemzése I. TORDAI György, *Verseghy Ferenc filozófiai nézetei*, in *Verseghy Ferenc*, Szolnok, 1957. 49–51.

⁸⁰ A Philosophie de l'Histoire, azaz az Essai bevezetője tulajdonképpen értekezések sora a régi nemzetekről és az emberi társadalom kialakulásáról.

⁸¹ Uo. 183–185 és 189–190. (VOLTAIRE, *Essai* ... Introduction, 9–10 és 33–34. Voltaire fogalmazása egyértelmű: „le déluge universel n'a rien de commun avec nos recherches.”)

⁸² Uo. 245.

⁸³ Uo. 288.

⁸⁴ Uo. 240.

⁸⁵ Uo. 175.

⁸⁶ Uo. II. 365.

is felhívja a figyelmet. Felszólítja kortársait a politika, a kereskedelem, a mineralógia magyar nyelvű történetének megírására.⁸⁷ Sajnálkozik, hogy ostoba haszonlesők istentelenséggel vádolnak bölcs tudósokat, írókat.

Az egész fordításban kevésbé hangsúlyozza társadalomkritikáját, mint valláskritikáját. Mégis ki kell emelnünk néhány gondolatát. Az erősebb jussa, a királyok korlátlan hatalma, a hódító politika ellen Millot-hoz hasonlóan tiltakozik. A polgárok magatartásában (Athén kapcsán) a lágyságot Millot-nál jobban elmarasztalja. A rabszolgaságról szó szerint átveszi Millot megfogalmazását, amely minden elnyomásra értendő: „Ne nyomozzuk mi azt, ha vallyon a' rabszolgaság a' természet törvényével össze-férhet-e . . . Ne kérdezzük, mitsoda jussal lehessen egy ember' szabadságát el-adni, se miképp' veszthesse el-a' születés által az ő szabadságát, melly néki természet szerint való tulajdona.” „Mondgyuk meg inkább szabadon, hogy a rabszolga nem szűnik meg ember lenni (. . .), hogy az ember az igazságtalan nyomorgatások által okot ad nékie arra, hogy az ő tiránusai ellen fegyverhez kapjon.”⁸⁸

(Gvadányi József: *A világnak közönséges históriája*) Verseggy Millot-nál is merészebb történet-szemléletétől alapvetően különbözik Gvadányié. A történelmet ugyan mindketten a leghasznosabb tudománynak tartják, de míg Verseggy Millot után az ember és a társadalom megismerésének és megjavításának eszközt látja benne, Gvadányi szerint a történelem módot ad a teremtés okának megértésére, az Úristen megismerésének elérésére.⁸⁹ Ez a teocentrikus koncepció meghatározza az egész művet; Millot elgondolásán, szövegén minden esetben ennek jegyében változtat.

Gvadányi bevezetőjében történetírása „műfaját” is tisztázza: nem kérkedik eredetiséggel, műve kompiláció, „ki-szedegetés”. Forrásai Rollin, Schröck, Baumgarten, de leginkább Millot. Művét nem tartja fordításnak, nem törekszik az idegen nyelvű szöveg hűséges visszaadására, akkor – úgy érzi – „pörlő-Társ” lenne, mivel vitatkoznia kellene. A koncepciójának éppen megfelelő idegen forrásból merít, azt saját elgondolása szerint változtatva.

A történetírás céljában Millot-hoz hasonlóan a tanítás-nevelés-gyönyörködtetés hármast köti össze. A történelem szerepét a morális nevelésben tartja fontosnak, mert a jó erkölcsöket megszeret-tető példákat nyújt. Nevelési céljuk azonban eltérő. Millot a jó erkölcsök társadalmi hasznát, Gvadányi az általuk elérhető örök boldogságot tartja szem előtt. Az erkölcsi nevelés társadalmi hasznára korábbi történeti munkájában nagyobb súlyt helyezett, bár a végső cél ott is az örök boldogság volt.⁹⁰

A történetírás tárgyának felfogásában áll legközelebb Millot-hoz és Voltaire-hez. A történelemből száműzni akarja a mesét, a mitológiát, csak a valóságot tartja bemutatásra érdemesnek. Szerinte is a fontos változást hozó népek, országok történetét, a nagy egyéniségek sorsát kell bemutatni. Koncepcióját legvilágosabban a *Tizenkettődik Károly történetében* fogalmazza meg (Voltaire nyomán): „minden fejlődés az egyefemes haladásban fut össze, s a múlt, de ismétlődő jelenségekből kell az állandó törvényeket megfigyelni, s az általános következtetéseket levonni; csak ezek tanulságai által lehet a történelem a leghasznosabb tudomány.”⁹¹ Az, hogy Gvadányi elfogadja és helyesli ezt a szemléletet, magyarázatot adhat arra a kérdésre is, miért magyarítja az alapvető ideológiai eltérések ellenére épp Voltaire-t és Millot-t. A kultúrtörténeti részeket Millot-nál részletesebben tárgyalja, főleg az irodalom (pl. római költészet) és a hadtudományok fejlődését.

Forrásai hitelességét nem vizsgálja, véleménye szerint igaznak kell elfogadni egy történeti művet, ha fejedelmek, főiskolák, doktorok helybenhagyták. A kételkedést, a túlzott aprólékosságot Millot-hoz hasonlóan helytelennek tartja.

Gvadányi a világtörténet felépítésében, a korszakolásban, a fejezetek sorrendjében is Millot-t követi, szinte csak műve legelején tér el ettől. Világtörténetét a vízözöntől kezdi, a zsidó nép történetével. Vitatja a kínai történelem régiségét, évkönyveiket hibásnak tartja: az egyiptomiakét is későbbinek ítéli a zsidókénál. Mivel csak részben követi Millot szövegét, Bibliára épített történetírása a

⁸⁷ Uo. II. 442.

⁸⁸ Uo. II. 52.

⁸⁹ GVADÁNYI, *A világnak* . . . BÉ-vezetés, 1–14.

⁹⁰ 1792-ben készült Voltaire-fordításában, a *Tizenkettődik Károly történetének* Előljáró beszédében.

⁹¹ Uo. 34.

régi népek történeténél zavaros. (Még a szöveg és a kronológiai tábla között is ellentmondás van, utóbbinál elfelejtette a kezdetekre vonatkozó átalakításokat elvégezni.) Logikátlanul következik ez után az emberi nem fejlődésének felvázolása is, amelyet Gvadányi az isteni akaratból vezet le, míg Millot az ember veleszületett társas ösztönéből.

A római történelmet Millot-t követve írja le. A birodalom bukásának okait keresve azonban Millot-tól merőben eltérő eredményre jut: a rómaiak nem ismerték Istent, tehát szükségszerűen el kellett bukniuk. A modern történelemben IV. Henrikig jut el. Gvadányi az eseménytörténetben legtöbbször Millot-t követi, de az elmélkedő, főleg társadalmi, politikai és vallási jellegű kommentárokat mindig kihagyja. (Kimaradnak nála a Voltaire, Mably idézetek is, Montesquieu-t is bírálva idézi.) Néhány kiemelkedő történeti egyéniségről Millot-hoz hasonlóan részletesebben ír. Így Attiláról és Bélisaire-ról, utóbbinál az uralkodók rossz tanácsadóinak végzetes szerepét Millot-nál is jobban hangsúlyozza. Mahometet csalónak, hazugnak bélyegzi, eltérően Millot-tól és Voltaire-től, akik a mohamedán vallást toleranciája és társadalmi haszna miatt dicsérik (szembeállítva a kereszténységgel).

Vallásos történelemszemlélete politikai eszméit is meghatározza. A királyságot isteni eredetűnek tartja, a papok szerepét az államban alapvetőnek, a királyok felszentelését isteni parancsnak.⁹² Társadalmi fejlődésmélete a kereszténység megjelenéséhez alapvető változást kapcsol: míg a régi népek történetére a ciklikus fejlődés jellemző, a szent törvények ismeretében el lehet kerülni a visszaeséseket. (Millot ezt a változást a felvilágosodás elterjedéséhez kapcsolta.) A despotizmust elítéli, mert a polgárok életét és vagyoni biztonságát veszélyezteti, sérti a természet törvényét, sőt, a szent törvényeket is.⁹³ A keresztény Európában azonban véleménye szerint csak „jó” monarchiák léteztek. A rabszolgaságot Millot szövegén alig változtatva ítéli el, hozzá hasonlóan a rabszolgaság és a természettörvény összeférhetlenségére hivatkozik. Lázadásuk jogosságát is elismeri, indoklása azonban alapjában különbözik Millot-étól: Isten adta az embernek a természetes szabadságot, ezért egyetlen ember sem foszthatja meg tőle embertársait. A kereszteshadjáratok értékelésénél hasonló változtatással él. Gvadányi csak egy mondatot ír át feltételes módba és megtoldja egy gondolattal Millot szövegét – ezzel a változtatással azonban a kereszteshadjáratok egész megítélését ellentétes előjelűvé teszi: „De mindazonáltal igen sokan vótak, a kik nem ezen okokra nézve, hanem igaz keresztényi buzgóságból, és a Fiu Istennek sok szenvedéseire való nézve, hogy azon szent helyek, a Kereszténység kezeire jussanak, vették magokra a szent Kereszt jelét.”⁹⁴ A pápák-királyok harcában a pápáknak ad igazat. IV. Henriket hatalmaskodó királynak tartja. A fejedelmeket hibáztatja az egyház szakadásáért. A reformátorokról keveset ír, azt is elítélően. Türelmetlen az újítókkal szemben.

Vallási nézetei a politikai események kapcsán is világosan állnak már előttünk. De konkrétabb megfogalmazást is találunk. Ahol Millot deizmust sejtet, abbahagyja a fordítást és maga szólal meg. Felhőborítónak találja, hogy „Krisztus Szent Tanítása után”, „főképpen a mostani megvilágosított században, hogy annyi sok Epikuristák, Cynicusok, Materialisták, Naturalisták, Deisták, Atheisták, Indifferentisták támadtak”.⁹⁵ Az okot a rossz könyvekben (Voltaire, Rousseau, Horus), a vallástalanságban, a tudományba vetett túlzott hitben, a szabadkőművességben látja. A kényesebb vallási kérdésekben megtámadhatónak érezte magát, amikor a szent ügyet védők mellett hamis pápákról is írt, ezért Bécsben a cenzúra által elfogadott szerzők neve mögé húzódott. A cenzúra így is többször átjavította Gvadányival a VI. kötetet, amelyet végül három év után az új cenzor engedélyezett. De a következő köteteket már nem tudta elkészíteni.

Utódai, Kis János és Sikos István más szellemben folytatták a fordítást. Mindketten evangélikus lelkészek voltak, így a Christiani-féle fordítás közelebb állt meggyőződésükhöz. Kis János franciául is jól tudott. A tolerancia hívei: Kis szimpátiával ír Lutherről, Sikos elítélően a nantes-i ediktum visszavonásáról. A kényesebb vallási kérdések élet tompítják, vagy teljesen kihagyják őket. A politikai események megítélésénél hasonlóan járnak el. Kis például a westfáliai békéről írva kihagyja azt a kommentáló részt, ahol Millot kifejti, hogy a béke csak a hercegek javát szolgálja, s a nép elnyomott.

⁹² GVADÁNYI, *A világnak* ... V. 56.

⁹³ Uo. I. 107.

⁹⁴ Uo. VI. 124.

⁹⁵ Uo. I. 408.

Kis beéri azzal az általánosítással, hogy az erőszak és rendetlenség előbb-utóbb rendet szül. (Christiani lefordítja Millot-t, majd lábjegyzetben enyhíti következtetésének élességét.)⁹⁶

Említésre méltóak Kis eredeti megjegyzései az irodalomról. Millot Voltaire-t követő mérsékelt dicséretével szemben Shakespeare és Milton tehetségét egyedülállónak látja „mái napig sem lehet kellőképpen tsudálni”. Ugyanakkor Millot Corneille-magasztalását enyhíti.⁹⁷

A három fordítás közül csak a Gvadányi-féle jut el a közelmúlt magyar történelmének tárgyalásáig, így itt térünk ki arra, hogyan fogadhatták Millot értékelését korabeli magyar olvasói történelmükről. A VII. és VIII. kötetekben, amelyeket Kis János fordított, feltűnő a magyar történelem kihagyása. Sikos István fordította a korban legközelebb eső magyar történelmi részt. Fordításának összevetését a Millot-féle eredetivel két ponton is tanulságosnak érezzük. Thököly kapcsán feltűnő, hogyan tompítja a politikai élt: „La Hongrie dont la cour de Vienne attaquaient souvent les privilèges, s'était de nouveau révoltée” – írja Millot. Ezt Sikos így változtatja: „Magyar-Országban némely nyughatatlanok a törvényes szabadság színe alatt pártütést szítottak...”⁹⁸ A Mária Terézia bemutatását megelőző részben Millot a feudalizmus bizonytalanságát vádolja, jogtalannak ítélve az európai hatalmak beavatkozását az utódlás kérdéseibe. Ezt Sikos átveszi, majd a Habsburg-házat dicséri és a westfáliai béke megerősítését mint VI. Károly és a Rendekegyezségét értékeli. Ezután szó szerint következik az a rész, amelyben Millot a királynő emberi és uralkodói erőit méltatja. Sikos azonban kihagyja fordításából azt, hogy a nemességnek jogában áll fellázadni nemesi privilégiumaik megsértése esetén. (Megjegyezzük, hogy a Christiani-féle német fordítás mindkét esetben hűen követi Millot-t.)⁹⁹

Mária Terézia felvilágosult uralkodóként való bemutatása, a Rendekegyezségnek, privilégiumainak elismerése (hétszer használja itt Millot a privilégium szót) a testőrök és a magyar nemesek számára bizonyára kedves olvasmánnyá tették Millot modern történelmét, ha ezt az elkészült fordítás nem is tükrözi.

(Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai*) Bessenyei Millot-adaptációjának tartalmi vonatkozásait Adámné Révész Gabriella értőn és alaposan elemezte, ezért tanulmányunkban csak azokra a kérdésekre térünk ki, amelyek a Millot-hatással szoros kapcsolatban állnak.¹⁰⁰ Nyilvánvaló, hogy a fordítás és a hozzáfűzött egyéni elmélkedések elsősorban azért jelentősek, mert megismerjük belőle Bessenyeit utolsó alkotói korszakában és ítéletét az emberről, a társadalomról és konkrétan kora magyar történelméről. Fontosnak tartjuk ugyanakkor annak hangsúlyozását, hogy Bessenyei az egész művet jól ismerte már jóval a fordítás előtt.

Bessenyei a térben és időben távol eső római történelmet választotta Millot művéből fordítása és elmélkedése tárgyául. Ezekről az eseményekről kommentárként őszintebben mondhatta el saját gondolatait történelemről, vallásról, politikáról. Választását az is befolyásolhatta, hogy Millot-hoz és Montesquieu-höz hasonlóan úgy véli, hogy a római történelem megismerése nyújthat a legtöbb segítséget az emberiség történelmének megértéséhez: „hol (Rómában) a világi mindenféle törvény és uralkodás módjának tükörei feltaláltnak, melyekben az ember magát, ügyét, természetét, felemelkedéseit, esetét, bűnét, érdemét, igazságát, gonoszságát megilletődéssel, álmélkodással, néhol örömmel, azonkívül irtózással nézheti. E népek esetei soha nem fognak szünni az emberi nemzetet izrl izre (nemzedékeken át) oktatni, mivel a földnek színén sehol ily nemzeti, királyi és császári teátrum nem volt együtt”.¹⁰¹

⁹⁶ Uo. VIII. 161. (MILLOT, *Éléments*... II/3. 143–144; CHRISTIANI, *I. m.* VIII. 238.)

⁹⁷ Uo. VII. 177. (MILLOT, *I. m.* II/3. 124. Millot Shakespeare-ről: „csodálatra méltó tulajdonságok rejtik el hibáit.”)

⁹⁸ Uo. IX. 4. (MILLOT, *I. m.* II/3. 227.)

⁹⁹ Uo. IX. 157–158. (MILLOT, *I. m.* II/3. 427. CHRISTIANI, *I. m.* IX. 233.) Sikos fordítása: „Eleintén minden tsendességben látszott lenni, és mivel senki nem szólt, Mária Trézsia, egy jámbor, okos, nyíltszívű Hertzegasszony, a ki mind azon tulajdonságokkal felruházva vala, melyek szeretetet és tiszteletet parantsolnak, az attyától örökségben reá hagyott birtokba beléült. A Magyaroknak az ősi szokás szerint letette a hitet. Ez, és hogy magát és csöcsömös első szülöttyét a Magyarok hiv karjai közé ajánlotta, imádásra méltóvá tette őtet azon nemzetnél, mely az ő nagyatyái ellen szabadságának féltése miatt gyakran felkelt.”

¹⁰⁰ BESSENYEI, *Rómának*... II. 266–295.

¹⁰¹ Uo. I. 34.

A fordításnak ezt a sajátos módját azért választhatta, mert a mű többszöri elolvasása során számtalan, aktuálisnak látszó gondolat ébredt benne. Ezek egy részét ugyan más – ugyanebben a korszakban írt – munkájában kifejtette, de itt direkt érveléssel egyértelművé akarta tenni. A történeti események megítélésének különbözőségére hivatkozva igazolja munkamódszerét. Esszének lehet talán ezt a műfajt tekinteni,¹⁰² amelyre a francia felvilágosodás íróinál is található példa, bár náluk többnyire nem a kommentálás, hanem a cáfolat szándéka dominál.¹⁰³ Bessenyei hangsúlyozza, hogy célja nem a történelmi események elmondása: „Én nem mesélni, hanem okoskodni, tapasztalni, tanulni és ítélni kívánok.” Az igazságot akarja szolgálni részrehajlás nélkül, s ha ez nem is sikerül teljesen, Bessenyei ebben az időszakban itt beszél gondolatairól legnyíltabban. (Még be sem fejezte fordítását, amikor megtudta, hogy nem fogják engedélyezni a mű kiadását.) A történelmi események hitelessége nem fontos számára, sőt jó részüket fikciónak tekinti „többnyire álmodott dolgok”. Bessenyei azt tartja lényegesnek, hogy úgy lehessen belőlük tanulságokat levonni, hogy az a jelen és a jövő számára hasznos legyen.¹⁰⁴

(Konklúzió) Millot életének, világtörténetének és magyarországi hatásának vizsgálata után levonhatunk néhány általános következtetést. Millot nagy hatású történetíró, világtörténete a kor tudományos színvonalán álló munka volt. Hatását megkönnyítették negatívnak nevezhető tulajdonságai: a merész következtetések, politikai és vallási viták kerülése, a középútasság. Hatása azonban elsősorban pozitív vonásai miatt volt a történelem iránt érdeklődő olvasókra, különösen a felvilágosult szellemű írókra, főleg azért, hogy Voltaire és filozófus-történetíró kortársainak műveit jól ismeri, bőségesen és értőn idézi. Világtörténete sok haladó filozófiai, politikai, történetfilozófiai gondolatot továbbított. Szekularizált világtörténelmet írt, amelyben a politika- és egyháztörténet mellett a művelődéstörténet is nagy szerepet kapott. A történelmet folyamatnak tekintette, a történelmi események okait kereste.

A felvilágosodás korabeli Magyarország irodalmára gyakorolt hatásának azonban több összetevője is volt. A XVIII. század végén Millot Franciaországban ismert és megbecsült, kompilátor elődeinél és tankönyvíró tanártársainál szakmailag sokkal jelentősebb történetíró, s nem véletlen, hogy történeti művei Európában is elterjedtek. Millot rendszert próbál adni történetírásában, korszakolása meggyőző, felosztása áttekinthető. A század divatos történeti témáit, amelyek lehetőséget adnak erkölcsi, vallási, esetleg politikai tanulságok levonására, hosszan, szinte külön epizódként adja elő. (Például Bélisaire története majd negyven oldal a műben, míg Magyarország története alig több tíz oldalnál.) Nyelve egyszerű, műve viszonylag rövid, tehát fordításra sokkal alkalmasabb, mint például a csak régi történelmet tizenkét kötetben előadó (egyébként szintén népszerű) Rolliné. Millot történeti művének magyarországi sikerében valószínűleg szerepet játszott a Mária Terézia korabeli Magyarországról írt kedvező vélemény, valamint a magyar nemesség kiváltságainak folytonos hangoztatása, az, hogy Millot a nemességet a magyarsággal azonosította és helyeselte a lázadásra felhatalmazó jogot, mint a „nép” és az uralkodó kölcsönös függésének alaptörvényét. Voltaire világtörténete a magyar nemesség lázadásában Millot-val ellentétben pusztán az anarchia forrását látta, a felkelések vezetőit elítélte. Ő az erős, egységes, központosított monarchiát tartotta a jövő államformájának. Világtörténetének éles, polemizáló valláskritikája és államelmélete így nem találhatott helyeslésre a magyar nemesség körében, de még a haladó értelmiség egy részének társadalmi és vallási nézeteihez is közelebb állt Millot-é. A francia felvilágosodás mérsékeltbb társadalmi eszméit hirdető, ugyanakkor haladó történelem-filozófiáját képviselő világtörténet méltán maradhatott harminc éven át hazánkban az érdeklődés középpontjában.

¹⁰² Neményi Kázmér veti fel ezt a műfajmegjelölést. (Uo. I. 15.)

¹⁰³ Hasonló módszerrel írta Diderot legtöbb művét, pl. a *Reflexiók Helvétius A szellemről c. könyvéről* címűt.

¹⁰⁴ BESSENYEI, *Rómának* ... I. 31. (Az Olvasó-hoz címzett bevezető.)